

Землеробство, грунтознавство, агрохімія

УДК 631:435
© 2010

М.І. Драган,
кандидат сільсько-
господарських наук

О.В. Гірман

ННЦ «Інститут
землеробства УААН»

ЗМІНИ ГРАНУЛОМЕТРИЧНОГО СКЛАДУ ПРОФІЛЮ СІРОГО ЛІСОВОГО ҐРУНТУ ЗА РІЗНОГО ВИКОРИСТАННЯ

Досліджено зміни гранулометричного складу профілю сірого лісового легкосуглинкового крупнопилуватого ґрунту за зміни умов цільового його використання.

Гранулометричний склад є полігенно-атрибутивною морфологічною ознакою ґрунту і формує основні його діагностичні показники.

Гранулою твердої фази ґрунту називають ядро з внутрішньою електричною обкладкою іонів, яка разом з нерухомо закріпленим шаром компенсуючих протоіонів складає елементарну частинку ґрунту [7].

Теоретичні надбання і погляди дослідників на природу походження, розміри та існування елементарних частинок ґрунту не збігаються. Ряд учених до елементарних частинок відносять «окремість мікро-, ультра- і амінокристаліків» [13], інші — такі, що знаходяться у хімічному взаємозв'язку [1, 12]. Існує думка про те, що обов'язковою умовою існування механічних елементів є належність їх до однієї кристалічної решітки [4].

У нашому розумінні утворення, існування та поширення первинних елементів уявляється як здатна до самоорганізації, окремо існуюча мінеральна, органо-мінеральна або органічна частинка кристалічної або аморфної будови, всі молекули і атоми якої знаходяться у будь-якому (хімічному, іонному, статичному тощо) взаємозв'язку.

Кон'юнктура механічних елементів, їх уміст та перерозподіл по генетичних горизонтах формують фізичні властивості профілю ґрунту: щільність будови, загальну пористість, твердість, складні водно-фізичні властивості (адсорбцію води, вологість стійкого в'янення рослин, водофільтрацію, водомісткість).

Із гранскладом ґрунту корелюють динаміко-механічні та технологічні властивості: питомий опір на робочі органи ґрунтообробних знарядь, кришення, прилипання, строки настання фізичної стиглості тощо. Надаючи першочергового

значення гранулометричному складу в ґрунтоутворювальних процесах, В.В. Докучаєв відзначав, що центром усіх складових, а, отже, і їхніх властивостей, є глина [9].

Сучасна інтерпретація наукових підходів і розуміння домінуючого значення гранскладу серед інших показників ґрунту, на думку М.І. Полупана та інших учених, полягає у тому, що при зміні гранулометричного складу ґрунту, передусім, співвідношення між фізичним піском і фізичною глиною один і той самий тип ґрунту змінює фізичні і хімічні властивості, що призводить до модальних змін природної родючості і, навіть цільового його використання [1].

Методика проведення досліджень. Експериментальну роботу щодо поглиблення уявлень і значення бонітувального за гранскладом показника ґрунту, загального вмісту та перерозподілу за генетичними горизонтами первинних елементів проводили в Північному Лісостепу з періодично промивним водним режимом (річна кількість опадів — 540—570 мм) на контурно-обмеженій території, яка входить у землекористування ННЦ «Інститут землеробства УААН» на територіально наближених (60—100 м) ділянках.

Повнопрофільні ґрунтові розрізи (120 см) з попереднім визначенням потужності і глибини залягання генетичних горизонтів та наступним відбиранням зразків проводили на 3-х різних за цільовим використанням ділянках: 1 — ґрунт упродовж багатьох десятиріч знаходиться в інтенсивному використанні (останні 15 років поле дослідної зерно-просапної сівозміни, варіант без добрив); 2 — ґрунт, виведений 20 років тому з обробітку (переліг з домінуванням злакової асоціації багаторічних трав); 3 — ґрунт, виведений з обробітку 60 років (цілина, прилісовий фітоценоз).

1. Гранулометричний склад генетичних горизонтів сірого лісового крупнопилувато-легкосуглинкового ґрунту за інтенсивного використання, % на абсолютно суху наважку ґрунту

Символіка генетичного горизонту	Потужність, см	Назва і величина фракцій, мм						Сума фракцій	
		фізичний пісок			фізична глина			фізичний пісок	фізична глина
		крупний і середній пісок (1—0,25)	дрібний пісок (0,25—0,05)	крупний пил (0,05—0,01)	середній пил (0,01—0,005)	дрібний пил (0,005—0,001)	мул <0,001		
HE	0—27	5,40	7,57	61,50	6,39	2,06	17,07	74,48	25,52
le	27—45	4,05	3,66	62,88	4,65	2,94	21,82	70,59	29,41
I	45—60	3,18	3,25	55,84	6,33	1,64	29,76	62,27	37,73
Ip	60—102	10,36	17,25	46,99	3,78	1,85	19,77	74,60	25,40
P	>102	20,48	27,12	30,24	1,66	3,75	16,75	77,84	22,16

Об'єктом досліджень був сірий лісовий крупнопилуватий легкосуглинковий ґрунт (з ґрунтоутворювальною породою) на лесовидному суглинку на глибині залягання 100—115 см потужності до 3 м.

В аналітичних дослідженнях було використано класифікацію гранулометричних елементів, їхній фракційний склад та вміст [6].

Результати досліджень. За бонітувальною оцінкою гранулометричного складу (10-бальною системою) та з урахуванням умісту і запасів гумусу, поживного, водного і повітряного режимів, фізико-механічних і технологічних властивостей, сірі лісові легкосуглинкові ґрунти оцінюються у 6—7 балів [3]. В аналогічному за типологічними і родовими відмінами ґрунті, який був об'єктом досліджень, оцінний показник за гранскладом у комплексі з іншими чинниками через високе превалювання серед механічних елементів фракції крупного пилу (50—65%), низький вміст (1,2—1,5%) гумусу, незадовільні фізичні (рівноважна щільність 1,51 г/см³) і фізико-хімічні (рН_{сол.} — 5,4) властивості знижується у середньому на 1—1,5 бала.

Зниження показника бонітувальної шкали бальності досліджуваного ґрунту підтверджується результатами повнопрофільних розрізів (3-разова повторність), проведених для виявлення морфоструктурних змін гранскладу генетичних горизонтів, зумовлених довготривалими змінами цільового їх використання.

У профілі ґрунту, який перебуває під щорічним впливом інтенсивних антропогенних факторів, пов'язаних з вирощуванням сільськогосподарських культур, простежується чітка диференціація кількісних змін субсидованих фракцій гранскладу між генетичними горизонтами (табл. 1). У верхньому (0—27 см) гумусно-елювіальному горизонті (HE), який піддавався багаторічному (більше 60 років) різноліщинному (12—27 см) механічному обробітку із зосеред-

женням значної кількості (більше 80%) кореневої системи польових культур, частка фізичного піску (>0,01 мм) від сухої наважки ґрунту становила 74,5%, у т.ч. фракція крупного пилу (0,05—0,01 мм) — 61,5%. Надмірно високий вміст крупного пилу в загальному складі гранулометричних елементів зумовлюють властивості і процеси, які найбільше відповідають цій фракції ґрунту: пасивність до агрегації, високий ступінь ущільнення, низький вміст водостійких агрегатів, занижені показники гідрофільності тощо. Високий вміст (74,5%) фізичного піску і низький (25,5%) фізичної глини в горизонті HE покладено в основу родової відміни, (легкосуглинковий), а високий вміст крупного пилу визначає видову градацію цих ґрунтів (крупнопилуваті).

У горизонті le (24—45 см) порівняно з горизонтом HE спостерігається часткове збільшення умісту фізичної глини з 25,5 до 29,4% переважно за рахунок найбільш високодисперсних мулистих (<0,001 мм) градієнтів ґрунту. Найполярніші відхилення між умістом фізичного піску і фізичної глини виявлено в ілювіальному (I) горизонті на глибині 45—60 см. Зміни гранскладу в горизонті I з достовірним зменшенням умісту фізичного піску до 62,3% та еквівалентним збільшенням фізичної глини до 37,7% зумовлені природними процесами часткового опідзолювання (мулопереносу). У ґрунті сівозміни підсилювали процеси мулопереносу кисла реакція ґрунтового розчину, постійне відчуження щорічної біомаси та тривала (15 років) відсутність органічних і мінеральних добрив у цьому варіанті.

Для перехідного морфогоризонту (Ip) на глибині (61—110 см) простежується істотне зростання (у 3—4 рази) порівняно з попереднім горизонтом крупних фракцій фізичного піску (1—0,05 мм) та зменшення на 10% крупного пилу (0,05—0,01 мм). У результаті в горизонті

2. Зміна гранулометричного складу генетичних горизонтів сірого лісового ґрунту за 20-річного перебування під перелогом, % на абсолютно суху наважку ґрунту

Символіка генетичного горизонту	Потужність, см	Назва і величина фракцій, мм						Сума фракцій	
		фізичний пісок			фізична глина			фізичний пісок	фізична глина
		крупний і середній пісок (1—0,25)	дрібний пісок (0,25—0,05)	крупний пил (0,05—0,01)	середній пил (0,01—0,005)	дрібний пил (0,005—0,001)	мул <0,001		
HE	0—24	9,58	2,30	59,00	5,15	6,25	17,72	70,88	29,12
le	24—42	5,08	2,52	65,69	2,47	6,93	17,31	73,29	26,71
I	42—61	1,61	0,54	62,88	7,80	3,6	23,55	65,03	34,97
Ip	61—110	4,37	0,45	59,36	6,08	6,37	23,01	64,18	35,82
P	>110	18,97	15,27	40,11	2,97	3,31	19,37	74,35	25,65

Ip фракція фізичного піску становить 74,6%, глини — 25,4% на абсолютно суху наважку ґрунту.

Материнська порода (P), що залягає на глибині 110 см, представлена лесовидним суглинком, малокарбонатна, видозмінена за гранулометричним складом, передусім, високим умістом (47,5%) крупного, середнього і дрібного піску, істотним зменшенням (30,2%) крупного пилу та мулистої фракції (16,8%) порівняно з показниками верхніх профільних морфогоризонтів.

За тривалого перебування сірого лісового ґрунту в стані перелогу (понад 20 років) порівняно з ґрунтом у щорічному обробітку спостерігаються трансформаційні зміни первинних механічних елементів ґрунту в бік поважання гранулометричного складу та поглиблення процесів мулопереносу (табл. 2). У горизонті HE, потужність якого наблизилась до природних для цих ґрунтів значень і становить 24 см, значно зріс уміст крупних і середніх фракцій піску до 9,6% проти 5,4% в ґрунті сівозміни. До 59% зменшилась кількість крупного пилу і майже на 4% збільшився уміст фізичної глини переважно за рахунок грубої фракції (дрібний і середній пил). У горизонті le морфологічних змін у складі елементарних частинок та їхньому перерозподілі не виявлено і лише опосередковано як тенденцію слід відзначити збільшення фізичного піску до 73,3% та еквівалентне зменшення умісту фізичної глини до 26,7%. Ілювіальний горизонт (42—61 см) залуженого ґрунту багаторічними травами порівняно з le збагатився глинистими елементами, особливо мулистою фракцією, уміст якої зріс до 23,6%, або на 5,7—6,2%. Характерною ознакою горизонту I була майже повна відсутність піску, натомість на 7% збільшився уміст крупного пилу.

Зміни у горизонті Ip залуженого ґрунту порівняно з аналогом полягають у зростанні по-

тужності на 8 см, істотному зменшенні умісту дрібного піску до 0,45%, посиленні процесів накопичення дисперсійної фази ґрунту і зростанні вмісту фізичної глини до 35,8%, що на 10,4% більше порівняно з відповідними горизонтами ґрунту з інтенсивним обробітком.

Посилення процесів деградації гранулометричного складу, яке супроводжується збільшенням умісту крупного і середнього піску та міграцією мулистої фракції по профілю, спостерігалось у ґрунті з тривалим (60 років) перебуванням під перелогом (табл. 3).

Уміст грубих фракцій механічних елементів (крупного і середнього піску) в усіх морфологічних горизонтах зріс до 10,7—12,6%, або вдвічі. Натомість до 58,4—47,8% зменшилась кількість крупного пилу. Особливо неприйнятно те, що мулиста, у т.ч. й високодисперсійна фракція ґрунту, почала інтенсивно накопичуватись на межі та у верхній частині материнської породи. Через це в горизонті Ip уміст фізичного піску зменшився до 61%, а кількість фізичної глини зросла до 39%. Такий перерозподіл різних фракцій гранулометричного складу зумовлений посиленням підзолистого процесу ґрунтоутворення.

На нашу думку, процес переносу високодисперсійної фракції по профілю ґрунту відбувається у декілька етапів. На I відбувається перенос (вимивання) легкорозчинних сполук хімічних елементів, потім проходить руйнація і вимивання мулистої фракції ґрунту, яка постійно субсидується розкладанням менш стійких вторинних і первинних мінералів. У результаті верхні горизонти з часом збіднюються на мул, відбувається деградація колоїдного комплексу, значна частина якого зосереджується в ілювіальному горизонті, інша — проходить у більш глибокі шари, включаючи і материнську породу. На думку Г.А. Мазура, В.І. Гамалея та інших учених [1, 7], переформування механічних еле-

3. Зміна гранулометричного складу генетичних горизонтів сірого лісового ґрунту за 60-річного терміну виведення з обробітку, % на абсолютно суху наважку ґрунту

Символіка генетичного горизонту	Потужність, см	Назва і величина фракцій, мм						Сума фракцій	
		фізичний пісок			фізична глина			фізичний пісок	фізична глина
		крупний і середній пісок (1—0,25)	дрібний пісок (0,25—0,05)	крупний пил (0,05—0,01)	середній пил (0,01—0,005)	дрібний пил (0,005—0,001)	мул <0,001		
HE	0—25	12,62	2,90	55,96	3,48	7,82	17,22	71,48	28,52
le	25—44	10,65	2,39	58,42	2,69	6,34	19,51	71,46	28,54
I	44—63	11,77	4,40	47,78	6,70	6,05	23,30	63,95	36,05
Ip	63—107	10,69	2,47	47,81	3,08	6,80	29,15	60,97	39,03
P	>107	22,00	17,34	33,13	3,48	5,59	18,47	72,47	27,54

ментів та переміщення їх по профілю сірого лісового ґрунту в умовах періодично промивного та промивного водного режиму зумовлене прихованим розвитком процесів опідзолювання цих ґрунтів [7]. Слід відзначити, що глибокі зміни окремих фракцій твердої фази ґрунту та

посилене переміщення мулистої фракції по профілю ґрунту з 50-річним перелоговим періодом могли підсилюватись лісовими насадженнями, які, підкислюючи ґрунтового середовище, прискорювали руйнацію механічних елементів та процеси мулопереносу.

Висновки

Серед механічних елементів гранулометричного складу сірого лісового ґрунту преважує фракція крупного пилу (30—65%), перерозподіл якої за профілем зменшується від горизонту HE до материнської породи. Найбільша частка мулистої фракції у гранулометричному складі ґрунту з інтенсивним об-

робітком зосереджена в ілювіальному горизонті (37,7%), у перелогових землях із 20-річним терміном залуження — у горизонті I і Ip (35%), а за 60-річного терміну — горизонтах I і Ip (39%). У перелогових ґрунтах значну частину мулистих елементів (25—27%) виявлено у верхній частині материнської породи.

Бібліографія

1. Антипов-Каратаев И.Н. Почва, как полидисперсная система и методы определения дисперсности твердой фазы почвы/И.Н. Антипов-Каратаев//Современные методы исследования физико-механических свойств почвы. — 1945. — Т. IV. — Вып. 1. — С. 36.
2. Возбуцкая А.Е. Химия почвы/А.Е. Возбуцкая. — М.: Высш. шк., 1964. — 397 с.
3. Гедройц К.К. Ультрамеханический состав почвы и зависимость его от рода катиона, находящегося в почве в поглощенном состоянии; известкование, как мера улучшения ультрамеханического состава почвы/К.К. Гедройц//Опытная агрономия. — 1923. — Т. XXII. — С. 74—76.

4. Грим Р.Е. Минералогия глин. 2-е изд./Р.Е. Грим. — Л.: Изд-во иностр. лит-ры, 1954. — 107 с.
5. Докучаев В.В. Избранные сочинения/В.В. Докучаев. — М.: Госсельхозиздат, 1949. — Т. 3. — 345 с.
6. Качинский Н.А. Физика почвы/Н.А. Качинский. — М.: Высш. шк., 1965. — 322 с.
7. Мазур Г.А. Відтворення і регулювання родючості легких ґрунтів. Монографія/Г.А. Мазур. — К.: Аграр. наука, 2008. — 308 с.
8. Полулан М.І. Класифікація ґрунтів України/М.І. Полулан, В.Б. Соловей, В.А. Величко. — К.: Аграр. наука, 2005. — 299 с.